

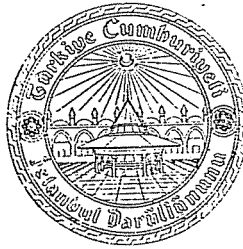
DARÜLFÜNUN EDEBİYAT FAKÜLTESİ MECMUASI

FELSEFE, İÇTİMAİYAT, TARİH,
COĞRAFYA, EDEBİYAT

İKİ AYDA BİR NEŞROLUNUR.

BU SAYIDA:

	Sahife
Ahmet Refik, Hicri On üçüncü asırda İstanbul hayatı	3
Ahmet Refik, İzmir çinileri	36
Orhan Sadettin, İçtimaiyatın Ülkesi	54
Mustafa Şekip, Hislerin Muhafazası	74

— ISTANBUL —
MATBAACILIK ve NEŞRİYAT
TÜRK ANONİM ŞİRKETİ
— 1932 —

Hislerin Hafızası

Zihnî hafızaya mukabil teessürî hafıza ve onun
kendine mahsus vasıfları

Hislerin bir hafızası olduğunda kimsenin şüphesi yoktur, olsa bile bu şüphe ciddi değildir; fakat bu hafızanın mahiyeti ne, ve bu mahiyeti nasıl anlamalı? İşte esas itibarile münakaşa edilen sadece budur; başka bir tâbirle tesbit edilmek istenen şey teessürî hafıza vâkıası değil, bu vâkıanın tahlil ve tarifidir.

Teessürî hafıza meselesini ilk evvel vazetmek şerefi Saint Augustin'e düşüyor (1). Bu zat teessürî hafızanın (*Affectionum memoria*) asıl hafıza, yahut fikirler hafızasından ayrı olduğunu görmekle beraber onu aynı zamanda bu hafızada o kadar hususî, garip ve farklı bir surette bildirir ki insan buna *hafıza* ismini nasıl vereceğini bilemez. Filhakika ehemmiyetli bir hissin hatırası aslına pek az benzediği gibi bunun tamamen aksi de olabilir; çünkü geçmiş bir sevincin hatırası ekseriya bir keder, ve geçmiş bir kederin hatırası da ekseriya bir sevinçtir.

«Aynı hafıza (zihnî ameliyeleri ihtiva eden), ruhumun teessürlerini de ihtiva eder, yalnız ilk yaşanıldıkları zamandaki hallerinde değil, hafızanın şimdiki hali yahut ahvaline göre büsbütün başka bir halde. Çünkü sevinç duymaksızın sevinçli olmuş olduğumu hatırladığım gibi kederlenmeden de geçmiş bir kederimi hatırlıyorum...; bazan da bunun tam zıddına geçmiş kederimi sevinçle, ve geçmiş sevincimi de kederle hatırlıyorum.» (2)

Şimdi eğer hafızanın esas vasfı eski hatıralara sadık kalmak ise, kanunu sadakatsizlik olan bir hafızaya nasıl hafıza demeli? Denecek mi ki «hafızanın istisna teşkil etmiyeceği umumî bir kanuna göre her melekenin faaliyetine bağlı bir haz vardır» (Bouillet) ve bu-

(1) L. Dugas «la th  rie de la m  moire chez Saint Augustin», Revue de Philosophie, janvier-f  vrier 1919.

(2) Confessions X, XIII, 2.

nun için de «hafıza tablolarında realite aramak abestir, çünkü bu tablolarda *hasselerle idrâk edilmemekten ve sırf hafızadan gelen letafet daima eksik olacaktır?*» (Marcel Proust). Yalnız hatıranın dada Aristo'danberi bilinen bu hususî letafeti, yani «hafızanın işlemesinden gelen bu letafet», «hafızanın bizi yeniden karşılaştırdığı şeyin hoşluk yahut nahoşluğunu» kapatacak ve geçecek derecede değildir. Vâkıa hatıra, hatıra olmak haysiyetile teskin edici bir fazilete malik, yani kederi yumuşatıp sevinçleri hafifletmiye muktedir ise de sevinçleri kederlere, kederleri sevinçlere kalbedecek bir iktidara malik değildir ve olamaz. İşte teessürî hafızanın yaptığı bu değiştirmedir ki bu mahiyette bir hafızanın kabulünü mantıkan bir rezalet, veya hiç olmazsa bir ayrılık haline getiriyor ki bu mahiyette bir hafıza kendi mefhumıyla hakikaten mütenakızdır; çünkü hafızanın mahiyet ve fonksiyonu hakkındaki bütün fikirlerimizi altüst etmektedir.

Saint Augustin bu garabeti çok kuvvetle anlatır:

Bu garip vâkıa nedir? Tuhaf değildir ki geçmiş bir kederimi sevinçle hatırladığım zaman sevinç ruhumda, keder de hafızamdadır, ve ruhum sevinçin kendisinde olmasından dolayı mesrurdur da hafızam kederin kendisinde olmasından dolayı asla mükedder değildir. (Confessions, X, XIII, 2)

Vakıa bedenden mahiyeten ayrı olan ruhun cesetten farklı hisleri olması anlaşılabilir. Fakat ruh hafızadan ayrı bir şey olmadığından nasıl olur da o bir hissi, hafıza da bu hissin zıddını duyuyor?

Mesele bu tarzda vazolunduğu takdirde başka türlü de vazedilemez hallolunamaz görünür. Teessürî hafızanın geçmiş ve yaşanmış bir hissi, mahiyetini hiç değiştirmeden tekrar etmesi lâzımdır; bunu değiştiriyorsa o artık hafıza değildir. Burada hafızadan kaçan, onun çerçevelerine girmekten imtina eden ister his olsun, veya ister hafıza hissi mal edinmesin, netice hep birdir; çünkü his ve hatıra birbirlerini defediyorlar demektir.

O halde Musset'nin şu meşhur hitabında sadece tantanalı bir söz değil, bir nebze hakikat olacaktır:

Dante, niçin dersin ki ızdırıp günlerinde tatlı bir hatıranın yadından daha acı bir şey yoktur?

Buna

Mesut bir hatıra bu dünyada belki de saadetten daha hakikidir. sözünü ilâve etmek o kadar yanlış demiyeceğim, fakat o kadar indirdir.

Daima nisbî olan beşeri hakikat sahasında olduğu gibi hisleri hatırlamak sahasında da filhakika muhtelif ve zıt tarzlar vardır: kimi hisleri duyup yaşadığı gibi hatırlar; kimi bunu yapmaz da sadece fikir ha-

linde hatırlar. Teessürî hafıza bunların yalnız ilkinde vardır; ve bu hafıza iki şekilde bulunabilir: birinci şekilde tekrar yaşanan his, şimdi mevcut olan başka bir hisle karışmayarak bütün şuuru saf bir halde başlı başına kaplar. İkinci şekilde ise hatırlanan hisse şimdi yaşanan ahvalden gelen başka bir his karışır, ve yeni hissin bu müdahalesi eski hissin mahiyetini tamamen değiştirerek âdeta başka bir his dahiline getirir. Şimdiki bir kederin geçmiş bir saadeti kendi rengine boyaması işte bu suretledir. Şayet sadık olmıyan bir hafızaya hafıza değildir denecek olursa o zaman tam ve saf bir teessürî hatırlama ancak saf kalmış ve başka hiç bir şey ile karışmamış bir hissin yeniden hatırlanması takdirinde mevcuttur demek olur; bu ise nadiyen vukua geldiğinden ancak ender ve fevkalâde hallerde husule gelebilen imtiyazlı bir ruh hali olarak telâkki edilmek icap eder. Filhakika bir kere maziye karışmış olan hislerin tekrar gelmeleri ancak Bouiller'nin «hafızanın inkisarı» tâbir ettiği hâdise ile vukua gelir; ve daima hakikî tahavvülere uğrıyarak hazlar elemelere, elemeler de hazlara münkalip olur. Aynı fikri diğer bir tarzda ifade eden Saint Augustin, hafıza fonksiyonunu geviş getirmeye benzetir. «Hafıza ruhun midesi gibidir», mide yemekleri nasıl hazmeder ve değiştirirse hafıza da hisleri buna benzer bir ameliye ile temsil eder. Bize kalırsa bu hususta daha doğru bir fikir edinmek lâzımdır. Hafıza, bir «muhihi inkisar» değil, sadık bir aynadır, ve esasını teşkil eden de bu sadakattir. Bouiller'de aynı noktaya şöyle işaret eder: «Teessürî vakıalar hafıza tarafından yeniden yapılmakla beraber mahiyetlerini hakikî bir surette değiştirmeyip daima haz ve elem olarak kalırlar... Kopya etmek nasıl aslını çıkarmak ise, bir hazzın hatırası daima bir haz(dır), ve bir elemin hatırası da daima bir elem(dir)» (1); bunun içindir ki değişmek suretile tazelenmiş bir hisse, Musset ile beraber hatıra ismi verilmekten imtina edilecektir. Teessürî hafıza hakkında yaptığımız bu, tarif şüphesiz itibarî ve belki de dardır; fakat hafıza kelimesine verilmiş cari manaya ve lisanın temülüne uygundur.

Bununla beraber hafıza vardır diyebilmek için hatırlanan ruhî bir halin ilk yaşadığı zamankinin aynı gibi tanınması kâfi midir? Hayır, Ribot'nun dediği gibi bir de «bu geçmiş halin kendisini halen davet eden bir hâdise olmaksızın *tev'i yahut iradî bir surette* şuura yeniden doğabilmesi lâzımdır. O halde *tazelenen* hislere tazelendikleri zaman sadece şahit olmakla değil, bunları yeniden aynile getirtmek ve-

(1) Francisque Bouiller «Duplaisir et de la douleur», ch. IV.: «La sensibilité et la mémoire». 2 eme édition. Paris. Hachette, 1877.

ya diriltmekledir ki teessürî hafıza mevcut olabilir. Acaba hakikaten böyle mi? İşte teessürî hafıza meselesinin açık ve sarîh bir surette hallini istediği mesele budur.

Bunu halledebilmek için tecrübeye müracaat edelim; burada iki nevi zihin tipi görürüz: biri ne kadar tehyî edici olursa olsun geçmiş bir vakıanın heyecanlarını asla hatırlamayıp sadece bu vakıanın ahval ve icaplarını bütün tafsîlât ve sıhhatile hatırlar; diğeri de bunun tam zıddı olup aynı neviden bir hâdisenin husul bulduğu ahval ve ilcalardan hiç birini hatırlamaz, veya pek eksik hatırlayıp buna mukabil geçirdiği vakıanın heyecanını yeniden yaşayabilir. İlk evvelkilerde sadece tasavvurî veya zihnî, diğelerinde bilhassa teessürî bir hafıza vardır. Rousseau, bu son hâdisenin bir tipi gibi alınabilir. Nitekim meşhur «İtirafı», Rousseau'nun geçirdiği hayat vakı'alarının bir fırsatı değil, belki bu vak'alar esnasında duyduğu heyecanların tam ve sadık bir tablosudur.

Vakıalarda bir çok eksikler, yer değiştirmeler, tarih hataları yapabilirim; fakat hissettiğim ve hislerimin bana yaptırdığı şeylerde kendimi hiç aldatmam; *bence mühim olan şey de işte budur.* (1).

Teessürî hatıranın zatî farikasını, *nev'i şahsına münhasır* cihetini pek güzel gösteren bir misal de getirir. Çocukken yapmamış olduğu bir kabahatten dolayı dayak yiyor ve bu haksızlık onu isyan ettiriyor.

«Etlerim çok acımakla beraber kızgınlık ve yeisten başka hiç bir şey duymadım... Şimdi bu satırları yazarken bile şakaklarımın şiddetle attığını duyuyorum; daha yüz bin sene yaşasam bu kara günü aynı kuvvetle hissedeceğim; çünkü dayak ve haksızlığın bu ilk acısı canıma o kadar taketti ki ne vakit hatırlasam içimdeki o ilk heyecan hemen uyanır. (2).

Görülüyor ki burada hatırlanan şey, uğranan haksızlık fikri değil, bu haksızlığın doğurduğu histir ve bu his tıpkı ilk andaki şiddetiyle gelmektedir. Aynı zamanda bu mahiyette bir hatıranın ehemmiyeti, yani silinmez bir hatıra olduğu ve ömrün sonuna kadar süreceği de görülüyor. Demek ki bu adam artık değil kurbanı, sadece şahidi olarak tesadüf edeceği her hangi bir haksızlığa karşı mutlaka isyan edecektir. Hakkın korkunç bir müdafii olan Rousseau'daki o ihtilâlcî mizacın tohumunu bu çocukluk intikamında aramak abes olmaz sanırım.

Teessürî hafızanın gösterilmesi icap eden bir hususiyeti daha kaldı: bu hafıza terkiбі yahut toplu bir hafızadır; çünkü hayatın

(1) «Confessions» ikinci kısım, VII inci kitap.

Aynı eser, kısım I, kitap I.

bütün bir ânını, bütün bir kısmını diriltir ki bu suretle uyandırdığı şey, tek ve münferit bir ihsas değil, senestezik bütün bir hal ve muayyen bir ânın bütün hassasiyetidir. Bunun misalini evvelkiler gibi yine Rousseau'dan alacağız.

Ben yalnız zaman, mekân ve şahısları değil, bütün etrafı ve etraftaki eşyalarla beraber havayı, koku ve renkleri, hülâsa o yere mahsus bütün intibaları sanki tekrar yaşıyormuş kadar canlı hatırlarım. Meselâ kilisenin mugannilere mahsus musiki mektebinde meşkedilen ve korada taganni edilen bütün ilâhiler... ve nihayet çocukluğumda beni yüzlerce defa teshir etmiş olan bütün hatıralar ben de çok defa tıpkı hakikatmış gibi, hatta daha kuvvetle canlanır. (1).

Teessürî hafızanın bütün evsafı şimdi hiç eksiksiz olarak toplanmış oldu. Görülüyor ki bu hafıza (zihnî hafızanın tam aksi olması da bundandır) bütün maziye diriltiyor ve ona tehyiç edici ve ürper-tici bütün kuvvetini iade etmek suretile onu olanca topluluğu içinde yeniden yaşıyor; o halde ki bir zamanların bütün ihsas ve heyecan-larını iade etmek suretile o zamanlardaki şahsiyetimizi olanca has-sasiyetiyle yeniden uyandırır. Öyle ise teessürî hafıza, «ben»in mu-ayyen ve eski bir haline tam bir dönüştür, diyebiliriz.

Teessürî hafıza hakkında Ribot dahi bir çok misaller gösterirse de bunlar Rousseau'nunkilere fazla bir şey katmaz; bilâkis teyit eder. Bununla beraber kendilerinde olmadığı için bu hafızanın varlığın-dan şüphe edenlere ve hakikî evsafının tayinindeki güçlük dolayısı-le, onu bilfiil yaşayıp mahiyetini iyice tahlil edemiyenlere bu mi-salleri hatırlatmak faidesiz olmaz; burada teessürî hafızanın zanne-dildiği kadar nadir olmadığ; ve sadece artist ve şairlere münhasır kalmadığı da görülür.

Teessürî hafızaya Taine'de sabit ve âdeta fitrî, Littré'de ise arı-zî ve geçici bir halde tesadüf olunur. Evvelâ Taine'i dinliyelim:

Ben şekilleri alelâde, renkleri çok daha vuzuhla hatırlarım... Benim tam ve aynıyle tekrar yaşayabildiğim hatıralar: evvelce harici ve uzvi ihsası takip veya ona refakat etmiş olan sert, rakik, garip, tatlı yahut acı heyecanların hakikî farkoklarıdır; bunun için ben en çapraşık ve en ince haz ve elemle-ri en uzak mazilerden son derece bir sıhhatle getirebilirim; bu sebepten en hafif bir fısıltının bende yadı vazih bir ses kadar olur. (1).

Şimdi on yaşında iken kaybettiği bir kız kardeşinin acısını se-

(1) Aynı eser, kısım I, kitap III.

(1) «De l'intelligence» I, 19-12.

nelerden sonra ve hiç sebepsizmiş gibi bir gün nasıl yeniden duyduğunu anlatan Littré'yi dinleyelim:

«Hatırlamağı ne istemiş, ne de aramış iken teessürî bir «automnésie» hâdisesi ile, yani gayriiradî bir teessürî tahatturla. senelerce evvel duymuş olduğum acının gözlerimi birdenbire yaşartacak bir şiddetle geri teptiğini gördüm.» (2).

Bu iki hâdise Ribot'nun «Teessürî diriliş» dediği vakıalar nev'indendir. Aralarındaki fark sadece birinin ihtiyarî, diğerinin gayriihtiyarî olmasıdır. Tav'î, yani gayriihtiyarî olanı için Littré'nin şu çok uygun olan «automnésie affective» tâbirini, ihtiyarî olan için de «teessürî diriliş» tâbirini kullanalım. Montaigne'in de tıpkı Littré'ninkine benzer bir misali vardır: «Bu sabah M. Ossat'a mektup yazarken aklım birdenbire M. de la Boétie'ye gitti ve onu kendimi toparlamadan o kadar çok ve acı düşündüm ki âdeta fena oldum.» (3).

Sully Prudhomme ise bu hatıraların diğer bir vasfını, yani yeniden doğmalarındaki hususî bir hali ortaya koyar. Hattâ bu hali âdeta aynı tâbirlerle üç kere tavsif eder:

1 — Son mağlûbiyetlerimizden sonra Alman'ların Paris'e girişlerini ne vakit hatırlasam evvelce duyduğum heyecanı tekrar duymamak mümkün olmaz.

2 — Çocukluğumda anneme karşı beslediğim muhabbeti ne vakit hatırlasam hemen çocuk olur, çoktan hatıra olmuş bu eski muhabbeti kalbimin yeniden yaşattığını duyar, öyle bir hale gelirim ki acaba her hatıra bir bîrsam rengini almıyor mu diye düşünürüm.

3 — Gençliğinin aldatılmış bir aşkıdan bahsederken şöyle der: «Bir tahattur cehdiyle o zamanki hisleri ne vakit hatırlasam bunlar sadece hatıra olmaktan hemen çıkarak o toy ihtiras ve hırçın kıskançlığımın bütün teheyhüllerinin yeniden canlandığını hayretle görürüm.

Teessürî hatıraların zihnî hatıralardan farkettileri ciheti bundan daha açık bir surette meydana çıkarmak mümkün değildir zannederim.

Vakıa Chateaubriand, Berlioz, Restif de la Bretonne'lar ruhiyatçı Paulhan'a hepsi de teessürî hafızaya ait olmak üzere daha az sayanı dikkat olmıyan başka misaller daha vermişlerdir; fakat her günkü hayattan alınmış müşahedeler ve kontrolleri çok daha kolay olan misaller hem bunlara, hem de evvelkilerine tercih olunabilir.

(2) Ribot, «Hissiyat ruhiyatı», 153. (Türkçeye tarafımdan çevrilmiştir.)

(3) Montaigne, «Journal de voyage» P. 326, Hachette 1909.

Teessürî hafıza bütün teheyyücilerin, bütün muhterislerin hafızasıdır. Nitekim Ribot bu münasebetle: «Bütün hiddetli mizaçlar hasımlarının daha isimleri anılırken birdenbire parlarlar. Korkak ve tabansızlar da başlarından geçmiş tehlikeyi daha hatırlarken sararıp titrerler. Kâmil kimseleri bir tarafa bırakalım, fakat sâkin ve soğukkanlı bir adam düşmanını düşündüğü zaman aklına ancak vasıf ve mahiyeti nahoş bir fikir gelir. Halbuki ihtiraslı bir adamın hasmını düşünmesi kendisinde bir fikir değil, nefret ettiği düşmanını âdeta karşısında zannettiren bir his uyandırır» dedikten sonra bundan gayet haklı olarak şu neticeyi çıkarır: «yaşanan bir ihtirasın hatırası ile sönmüş bir ihtirasın hatırası mukayese edildiği zaman heyecanın heyecan olarak hatırası ile sadece vak'aların hatırası arasındaki fark pek kolay anlaşılır.»

Hülâs, teessürî hafızayı tarif etmek için iki noktai nazara kâpılandık:

1 — Onu evvelâ hakikî veya hakikî olması lâzım gelen bir hafıza olarak telâkki ettik ve kendi kendimize acaba hisler sahasında böyle bir hafızanın sadakatinden emin olabilir miyiz, ve yahut emin olduğumuzu zannedebilir miyiz diye kendi kendimize bir sual sorduk. Yalnız acaba hatıranın bize şimdi getirdiği his ile eskiden verdiği hissın birbirlerinin temamlı ayni olduklarını nasıl bilmeli? Bunu kat'iyetle bilebilmemiz için benliğimizin temamlı ayni benlik kalmış olması ve ilk hassasiyetin tazeliğini olduğu gibi muhafaza etmiş olması lâzımdır! Hiç değilse geçmiş hisse şimdiki hislerimizden hiç bir şeyin karışmaması, bunlarla kıyas edilecek gibi olmaması, nihayet bu geçmiş hissın saf bir halde yalnız başına uyanıp yeniden ve başka hiç bir hisse yer bırakmadan ruhu temamlı kaplaması lâzımdır. Hiç şüphe yok ki bütün bu şartlar güçlkle ve nadiren elde edilir; bundan şu anlaşılır ki teessürî hafıza acayip, istisnâ ve kendine mahsus bir hafızadır. Teessürî hafızanın ihtilâflı olması ve hattâ inkâr edilmesi de işte bu sebeptendir.

2 — Bununla beraber Ribot ile hemfikir olarak kabul etmiştik ki: «yeniden dirilme olmadan hafıza da yoktur; başka bir tâbirle hafıza, kendini yahut maziye *hatırlamak* melekesidir, yoksa haricî şartların onu karşımıza çıkarıp seyrettirmesi ve sadece *tanıtması* değildir.

Teessürî hafızanın birbirinden ayrı, fakat birbirlerini defetmeyip bilâkis tamamlıyan iki tarifi bu sebeptendir. Denebilir ki bu hafıza eski hisleri eski şiddet ve topluluklariyle ve eski hallerinden hiç farksız olarak getirtmek ve yeniden yaşatmak iktidarındır.

II.

Teessürî diriliş. İhtiyar ve gayriihtiyari hatırlama

1 — İhtiyarî hatırlama

Hatırlama olmadan hafıza yoktur: hatırlamak, maziyi yeniden getirtmek, yeniden doğurtmaktır. Bu da iki türlü olur: ihtiyarî, gayriihtiyarî. Bu tefrik umumiyetle kullanıldıktan başka lisan da girmiştir. Meselâ gayriihtiyarî hatırlama kastolunduğu zaman *hatırma geliyor*; ihtiyarî hatırlama kastolunduğu zaman da *hatırlıyorum* denir. Hatırlamanın bu iki şekilni fikirler için yerleşmiş farzettiğimiz takdirde acaba hisler için de aynı şeyi söyleyebilir miyiz? İnsan acaba bir zamanki hislerini istediği zaman hatırlıyabilir mi, yoksa ancak kendiliklerinden geldikleri zaman sadece tekrar duymağa mı muktedir olabilirler? Başka bir tâbirle bazan ihtiyarî, bazan gayriihtiyarî teessürî hatırlama varmı, yoksa hatırlama daima ve münhasıran gayriihtiyarî midir? Bu mesele kavgalıdır. Hislerin hafızasının en derin ve ince, aynı zamanda en tam tahlillerini kendisine borçlu olduğumuz Marcel Proust sarıh olarak ikinci faraziyeyi kabul eder; bu zata göre hisleri hatırlamanın yegâne şekli teessürî «*automnésie*», yani gayriihtiyarî hatırlamadır. Muhakkak ki bu şekil en sık tesadüf edileni ve en mükemmel olanıdır. Taine de: «*gayriihtiyarî hatırlamalar en canlı hatırlamalardır*» der. Bununla beraber başka türlü hatırlamalar hiç yoktur denilebilir mi? Buna cevap verebilmek için bir kaç hatırlama vakiasını inceden inceye tahlil etmek lâzımdır. Meselâ geçmiş teessürî bir hatıra üzerinde çalışmayı teessürî bir ihtiyarî hatırlama fiili gibi sayamaz mıyız? Malûmdur ki teessürî hatıralar şair ve romancıya esas tedarik eder, ve bir san'at malzemesi olabilir; onların bu malzemeden yaptıkları terkipler acaba tam manasiyle bir hafıza fiili midir? Burada şüphe caizdir. Bu hususta Sully Prudhomme'un pek hakikî şahitliğini dinliyelim.

Yazdığım piyesleri bitirmeden evvel bir müddet bir köşecikte bırakıp bir zaman için unutmak âdetimdir. Bunlardan beyenmediklerimi unuttuğum ve neden sonra bulduğum olur. İşte asıl bu vakit onları yeniden yazar ve kendilerini bana *evvelce telkin eden hissi büyük bir vüzuyla davet ederek* bir model gibi karşıma diker, ve lisanın palet ve fırçasıyla kopye edebilirim. Bu, irticalen yazmanın tam aksidir. O zaman bana *sanki teessürî bir halin hatırası üzerinde çalışıyorum gibi gelir*.

İtalik harflerle yazılan bu iki satır burada ihtiyarî bir teessürî hatırlama fiilinin vaki olduğunu gösteriyor. Yalnız bu fiil ilk fiil değildir.

Evvelce manzum parçayı telkin etmiş olan hissin yeniden dirilmesi ilk müsveddeyi yazarken vakua gelmiştir ve şair teessürî hatırasını bu parça gözü önünde olduğu için yeniden yaşamaktadır. Şu halde teessürî hatıra burada bir *ihsas* (yazılmış müsvedde) vasıtasile çağırılmış oluyor ki bu da kendiliğinden olduğu farzedilebilen aynı eski hatırayı davet etmektedir. Binaenaleyh şairin: «...O zaman bana sanki teessürî bir halin hatırası üzerinde çalışıyorum gibi geliyor» neticesini çıkarması doğrudur.

Fakat bu tefsir bundan sonraki misaline de tabik edilebilir mi? Şair burada kendisinde filen sönmüş ve bir hatıradan ibaret kalmış bir gençlik aşkına telmih ediyor. Bu hatıra ona kendi teheyyüç kuvvetini iade etmeğe muktedir midir? İfadesine bakılırsa düşüncesini onun üzerinde durdurup tesbit etmek şartıyla muktedirdir. Nitekim kendi üzerinde yaptığı müşahedeleri şöyle anlatıyor:

Hatırladığım hislere kendimi evvelâ tamamen yabancı duyarım; fakat çok geçmeden görürüm ki bu yabancılık hissi hatıralarımın müphem ve buğulu kaldıkları müddetçe devam ediyor. Fakat bir *hatırlama cehdi* yapar yapmaz hepsi çalışmağa başlar ve derhal sadece bir hatıra olmaktan çıkarak gençlik ihtirasıyla eski coşkun heyecanlarımın içimde yeniden dirildiklerini hayretle görürüm. İşte his ve heyecanlarımın bu *yeniden dirilmeleri* duygusu iledir ki eski hislerimin vaktiyle telkin etmiş olduğu şüre yeniden başlamama imkân hasıl olur. (1)

Burada ihtiyarî teessürî hatırlama vakıası pek açık bir surette gösterilmiş, hem de çok güzel tahlil edilmiştir. Şair bu hatırlamayı Aristot'nun kullandığı «*Réminiscence*» tâbiriyle zikrediyor. Buradaki «hatırlama cehdi» de hiç bir hisle beraber olmıyan sadece hatıralara, yani «fikirlere» müteveccihdir; ve bu cehdin vazifesi fikir halindeki hatıraları sadece «aydınlatmak» dır; fakat fikirler vüzuh peyda edince his beliriyor ve zihnî hatıra birdenbire teessürî hatıraya çevriliyor: şairin «*rèminiscence*» dediği ihtiyarî bir hatırlama fiili ile gariptir ki aradığı fikirlerin ardınca hiç aramadığı his sanki bu fikirlere mütedai imiş gibi kendi kendine geliyor ve hissin bu kendiliğinden ve ansızın dönüşü tam manasile teessürî bir dirilme oluyor. Öyle ise fikirlerin ihtiyarî tahatturunun bir sademesiyle hislerin yeniden hatırlanmasını sürükliyen *teessürî bir ihtiyarî hatırlama* vardır; fakat başka bir manada hislerin hatırlanması daima gayriihtiyarîdir, çünkü buradaki teessürî hatırlamanın husule gelmesi de za-

(1) Bu misal Ribot'nun tercüme ettiği «hissiyat ruhiyatı»nda zikredilmiştir. S. 154.

rurî değildir. Kat'î olarak söylemek icap ederse *zihnî bir iradî hatırlama* vardır ve olabilir, fakat teessür sahasında ancak teessürî bir «*automnésie*», yani gayriihtiyarî bir teessürî hatırlama vardır. Bunun iradelisi yoktur ve olamaz; çünkü teessürî hatırlama daima gayriiradîdir, ya gelir ya gelmez, yahut istediği zaman gelir; onu yalnız beklemek, gözetlemek, kaçarken yakalamak, not etmek, tesbit etmek ve sonra da hayata karıştırmak ve bir şiir parçasında ağırlamaktan başka bir şey yapılamaz. Sully Prudhomme, evvelce yazmış olduğum mısralara beni «tekrar başlatan» âmil, hislerin yalnız bilâ ihtiyar dirilmeleridir der. O halde teessürî hafızayı istismar eden bir san'at olacaktır; fakat onu getirten, doğurtan bir san'at yoktur. Bu san'atın bir de daha incesi var; o da teessürî hatıranın doğduğu ânı yakalamak ve inkişafını takip etmektir. Bu sanat Marcel Proust'un sanatıdır.

Hatırlanmış hallerin iradeli ve iradesiz diye iki tarza ayrılmasının sebebi bunlar arasında mahiyetçe fark olmasıdır; filhakika ihsaslar eğer hatırlanmak ve getirtilmek kolaylıklarına göre iki zümreye ayrılacak olursa görülür ki getirtilmesi kolay olan ihsaslar (basarî, sem'î, lemsî) sırf tasavvurî değilseler de terkiplerinde tasavvurî unsurun galip olduğu ihsaslardır. Getirtilmesi güç olan ihsaslar (kokular, lezzetler, hazlar) da bilâkis ta temelden teessürîdirler. O halde şu kanun konulabilir: ihsasları *arzumuza göre* getirtmek melekesi bu ihsasların tasavvurî vasıflarıyla mepsuten, teessürî vasıflarıyla makûsen mütenasıptir. Meselâ fırtınalı bir havadaki deniz seyahatimi *istediğim zaman* hatırlayabilirim: sağa sola yalpa eden vapur, güvertede telâş ve heyecan içinde benizleri sararmış, yüzleri solmuş yolcular bütün teferrüatı ile gözümün önüne gelir...; fakat evvelce bu manzara ile birlikte duyduğum deniz tutma ihsasını da aynı vüzuh ile hatırlayamam, yahut ta hiç hatırlıyamam. Hattâ ne kadar cehdetsem bu ihsası «yeniden diriltemem». Binaenaleyh tekrar hatırlamanın şartı, ihsasın şiddetinde olsaydı deniz tutma ihsasını, kendisini muhit olan diğer tasavvurî ihsaslardan daha iyi hatırlamam icap ederdi. Demek ki mahiyetleri itibarile hatırlanmağa elverişli ve elverişsiz ihsaslar vardır; bunların birincileri tasavvurî, diğerleri teessürî ihsaslardır. (1)

Yalnız unutmamalı ki burada mevzuubahis olan şey iradeli ha-

(1) Biz bunu empirik bir vâkıa, yahut kanun olarak vazediyoruz. Bu vâkıanın sebebi vücudü, yahut ızahı hakkında: F. Bouillier, «du plaisir et de la douleur», S. 181 ve Ribot'nun «Hissiyat ruhiyatı» tercümesi S. 138 e müracaat ediniz. gü.
güç-

tırlamadır. Zira iradesiz, yani kendiliğinden gelen teessürî hatırlamaya gelince buradaki teessürî ihsaslar tasavvurî ihsaslardan hiç te geri kalmaz ve hattâ tefevvuk bile ederler denebilir. Çünkü bunlar hatırlandıkları, yani tekrar yaşandıkları zaman tasavvurî ihsasların asla erişemedikleri bir şiddette duyulurlar.

2 — Gayriradî tessürî hatırlama: „autumnésie affective”

Ribot'nun tarifini bir kere daha ele alalım: teessürî haller hafızasının mutlak şartı bu hallerin «şuurla ister iradeli, ister iradesiz yeniden doğmalarında, kendilerini davet eden haldeki vakialardan müstakil ve âzat olmalarındadır». Bu şartın yerine gelmesi de daima lâzımdır; bunun hiç bir zaman vakı' olmadığına inananlar bile vardır. Filhakika teessürî hallerin şuura yeniden gelmeleri, görüldüğü veçhile kendiliğinden oluyor; fakat haricî vesileden tamamen müstakil olarak vukubulduğunu ve hattâ vukubulması lâzımgeldiğini iddia etmek te ifrat olur. Esasen nadir olan teessürî hatırlama gerçekten «iradesiz», yani kendiliğinden değil, belki «getirtilmiş», yani haricî bir vesile ile olmuştur. Hiç olmazsa Marcel Proust'un bize verdiği en güzel iradesiz teessürî hatırlama misallerinin *kâffesin* de haricî bir sebep vardır.

Bu romancı bize Combray'da geçen çocukluğunu bunca zamandır hatırlamaya beyhude uğraştığı halde günün birinde hiç beklemediği halde çay fincanına bir gevrek batırdığı sırada bu gevrek ona birdenbire teyzesi Le'onie'nin evinde çocukken içtiği bir çayı hatırlatıyor. Aradan bu kadar zaman geçtiği halde gevreğin teyzesinde yemiş olduğu gevrekle aynı lezzette olması teessürî hatırasını canlandırmak mucizesini yaptığını bakınız nasıl anlatıyor:

« Bahçemiz ile M. Svan'nın parkının çiçekleri, Vivonne'nin ince heykelleri, babacan köylüler ile bunların şurada burada serpilmiş kulübecikleri, kilise, bütün Combray ve bütün bunlar renk ve salâbet kazanıyor, şehir ve bahçe benim çay fincanından çıkıyor.»

«le Temps retrouvé» namındaki eserinin «Intermittence du cœur» faslında da bize buna benzer bir misal daha veriyor. Marcel Proust, büyük annesini öldükten bir sene sonra müteheyyiç ve rakik bir hatıra ile hakikaten nasıl hatırladığını anlatır. İhtiyar kadının ölümünden bir sene evvel birlikte gitmiş oldukları Combray'a tekrar uğradığı bir günün akşamında yine «bir kalp yorgunluğu buhranından» muztariptir, potinlerini çözmek için «ağır ağır ve ihtiyatla eğilirken ızdıraplı anlarda kendisine yardım için aynı ağır ve ihtiyatkâr hareketlerle eğilen büyük annesinin jestini hatırlıyor ve birdenbire değişiyor.

O hareketi yapar yapmaz büyük annemin yorgunluğuma eğilmiş yana düşük yorgun ve argın yüzü gözümün önüne geldi... Fakat bu yüz kaybettiğinden dolayı acısını duymadığım için hayret ve nedametle içimi yediğim ve bende yalnız ismi kalan kadının yüzü değil, *gayriihtiyarî ve tam bir tahatturla* ve hakiki canlılığı ile ilk defa olarak yeniden bulduğum hakiki büyük annemin yüzü idi.

Gayriihtiyarî ve tam! İşte bu vasıflar teessürî hatırayı açıkca ve hiç şüphe götürmeyecek gibi gösterir. Gayriihtiyarî yani otomat teessürî hatırlama mucizesi burada da diğer bir ihsas vasıtasile meydana geliyor; ve bundan da anlaşılıyor ki teessürî hatıraya daima bağlı olan bir ihsas vardır ve bu ihsas öyle görülüyor ki teessürî hatıranın elzem ve kâfi bir şartıdır.

Marcel Proust bize bunun gibi daha bir çok misaller verebilir. Yine bir gün gelmekte olduğunun hiç farkında olmadığı bir araba Güermante otelinin avlusundan sür'atle geçerken ezilmemek için yanındaki bir taş yığınının bulunduğu tarafa çekiliyor ve «ayağını eğri bir taşın üzerine koyduğu sırada» teessürî hatırlama buhranına has olan sademeyi birdenbire hissediyor ve gevreğin uyandırdığı heyecana benzer bir heyecana tutulduğunu anlıyor. Gevrek ona nasıl Combray'deki hayatını hatırlattı ise, ayağını koyduğu eğri taşların muvazenesini kaybettirmesi de Venedik'e olan bir seyahatini hatırlıyor.

Filhakika hemen gözümün önüne geldi. Bu Venedik'di; tasvir etmek için sarfettiği cehitler ve hafızamın buradan topladığı enstantaneler bana hiç bir şey söylememişlerdi; fakat ayağımın bu eğri taşlara çarpması bana vaktile Sain-Marc kilisesinde birbirine müsavi olmiyan vaftiz mermerlerinden aldığım ihsası, ve o gün bu ihsasla kaynaşıp ta geçmiş günler dizisinin nisyanlarına karışmış diğer bütün hatıraları hep birden uyandırdı.

İşte bu da evvelkisi gibi aynı tarzda ve aynı şartlarda husule gelmiş bir teessürî hatırlama mucizesi; unutulmuş bir ihsasın aynı olarak halen vaki olan bir ihsas, eski ihsası ve onunla birlikte kendisine tedarî vasıtasıyla bağlı bulunan bütün diğer hatıraları canlandırıyor.

Bir gün yine Guermentes otelinin bir salonunda bir limonata içtikten sonra ağzını peçeteye silerken derhal gayri iradî teessürî bir tahatturla kendinden geçiyor. Vak'a otelin kütüphanesinde geçtiği halde Proust kendisini Balebek'te deniz kenarında zannediyor.

Ağzımı silmek üzere elime aldığım peçe veya *Balebek'e vardığım gün* *pencere önünde kurunmak için elime verildi* *hatıra* *te* gibi yüzümü güç-

lûkle kurutacak kadar sert ve kalındı. Şimdi Guermantes otelinin kütüphanesi önünde bulunduğum halde elimdeki peçetenin sert ve kalın kıvrımları mavi - yeşil bir denizin renklerini bir tavus kuyruğu gibi gözümün önüne seriyordu.

Bir peçetenin kıvrımları arasında denizi hatırlamak birbirine benziyen iki ihsasın tedaisi ile husule gelen teessürî hatıra vakıası-
nın en garip nûmunelerinden birisidir.

Daha başka misallere bilmem hacet var mı? Yanan bir kalori-
ferin sesi Proust'a Doncières'de geçirdiği günleri; - hareket eden bir
asansörün gürültüsü, vaktile kendisini tehâlükle bekletmiş ve rande-
vuya gelmemiş kadın hayallerini hatırlatıyor. Tuhaflikta hepsini geçen
son bir misal daha: Proust, köşkün birinde duyduğu kapalı odalara
mahsus bir korkunun kendisine verdiği zevki uzun zaman bir tür-
lü anıyamamıştı. Fakat bunun her halde bir sebebi olacaktı, bir gün
bunu birdenbire bulmuştu.

Bir gün serinliği ise kokan bahçe içinde yapılmış bir köşke gi-
rerken birdenbire hafızamdan tamamen silinmiş ve aynı rütubet havası ko-
kan Combray'deki dayımın küçük bir odasının hayalini gördüm. Yalnız bu
derece ehemmiyetsiz bir hatırlamanın bende uyandırdığı bahtıyarlığın sebe-
bini bir türlü anıyamadım.

Marcel Proust'un kendisinin bile anıyamadığı bu «bahtıyarlık»
hissinin sırrını izah etmeği üzerime alacak değilim. Fakat unutmamalı ki kendisinin de kaydettiği ve olsa olsa şahsî bünyesine has bir
halden dolayı maruz kaldığı bütün gayriiradî teessürî hatırlamalar
esasında bu kabil sevinç hisleri kendisinde eksik olmamaktadır. Gay-
riiradî teessürî hatırlamaları esnasında Proust daima böyle bir *sekerat*,
cismanî mahiyette bir inşirah duyar. Bu his bedene ait olmakla be-
raber kendisine aynı zamanda manevî bir haz, mistiklerin «état de
grâce» dedikleri hali vermektedir. Filhakika unutmaya denilen
şuur ölümünden kurtulunduğu zaman insan sanki kendi fevkine
yükseliyor, ruhları hafifleten ve yükselten bu manevî hamle.
ifadesi imkânsız hususî bir sürür ve hatırlamadan gelen bir inşirah
oluyor.

Pasteur'ün gösterdiği veçhile kendiliğinden tenasül mümkün ol-
madığı gibi Proust için teessürî hallerin, tâbirin hakikî manası ile,
hendiliklerinden dirilir, elerine de imkân yoktur; çünkü teessürî hatıra
mutlaka ve daima bir *ihsas* neticesinde gelir; ve her hatırlama vası-
tası behemehâl tedai, ^{tıra}tanunu mucibince hasıl olur. Fikirlerin tedaisi
ise hiç olmazsa ^{iki} ^{etle} ister: mürsil ve mürsilünileyh. Zikretti-
ğimiz bütün teessürî ^{ır}lamalarda ilk mürsil had, görüldüğü veç-

hile, bir ihsastır; meselâ çaya batırılan bir gevreğin lezzeti, - rütubetli bir odunun kokusu, - potinleri çözmek için eğilmekten gelen rahatsızlık ihsası, - ayağın eğri bir taş basmasından gelen ihsas, ve saire gibi.

Şimdi bu ihsaslar arasında acaba bir tefrik yapılabilir mi? Bunlardan bazıları daha mı davet edici, mürsil rolünü oynamak hususunda daha mı elverişlidir? İnsan buna inanmak istemiyor değil. Meselâ koku ve lezzetin bu hususta imtiyazları var gibi görünüyor. Marcél Proust bakınız bunları nasıl anlatıyor:

Eski bir maziden eser kalmadıktan, eşhas öldükten, eşya harap olduktan sonra bunların hepsinden daha narin, fakat daha canlı, daha gayri maddi, daha mukavim, daha sadık olan lezzet ve koku, *yalnız başlarına*, tıpkı ruhlar gibi, bunların harabeleri üzerinde daha uzun müddet hatırlamaya, beklemeye, ümit etmeye ve göze görünmez damlacıkları üzerinde koca hatıra binasını belı bükülmeksizin taşınmağa devam ederler.

Vakıa bu çok iyi ifade edilmiş bir düşünce ve doğru gibi de görünüyor. Hattâ çok izafî bir manada olmak şartıyla doğrudur da. Çünkü lezzet ve kokuların çok hatırlatıcı bir iktidarda olduğu muhakkaktır. Fakat bu iktidara malik olan yalnız onlar değildir. Bu iktidar da onlara zaten teessürî vasıflarından gelmiyor mu? O halde bu vasıf sadece onlara mahsus değildir. Bütün ihsaslarda bu vasıf bir dereceye kadar bulunduğu halde hepsi de hatırlama tedailerinde mürsil rolünü kâfi derecede oynayabilirler. Hulâsa, teessürî hatıraların uyanabilmesi için bir tek şey lâzımdır: hatırlayacak kimsenin mizacı ve bulunduğu şartların tesirlerine müsait bir halde bulunup bulunmamasıdır.

Vakıa bütün ihsasların teessürî bir hatırayı uyandırabilecekleri doğru olmakla beraber bunu ancak ihsasların hatırlanacak hatıra ile aynı mahiyette bulunmaları şarttır. O halde teessürî hatırlama, müşabehetle tedai kanununa tâbidir ve bu kanun: teessürî hatıra daima bir ihsastan sonra gelir, suretinde tarîf olunabilir. Bu ihsas o hatıraya benzediği için onu uyandırır; şu kadar var ki bu benzeyiş birbirlerinin âdeta aynı zannedilecek kadar olmalıdır.

Bu kadarla iktifa edilebilir mi? Hayır. Demıştik ki fikirlerin tedaisi hiç olmazsa iki had ister: bir A haddi mürsili, bir de B haddi mürsilünileyihi; fakat tedaideki bu hadler umumiyetle ikiden de fazla olabilir. Eğer A, B yi tedai ettirirse B de D, C ve saireyi tedai ettirebilir. Denilebilir ki teessürî hafızada tedainin filhakika rol oynayabilmesi ihsasın kendisine benzemesinden, veya aynı bir hatırayı getirtmesinden itibaren başlar; ve sonra bu hatıra da kendisiyle tedai

etmiş bütün hatıraları davet eder. Birbirine benzer ve yahut birbirinin aynı olan ihsaslara A ve A' dersek A, A'yi ve A' de B, C, D, E... yi *mücadeleyle tedai* kanununa tevfikân davet eder. Şu halde ilk tedai olan (A A'), ve yahut sonraki tedai olan (A' B C D E) mevzuubahis olduğuna göre tedai kanunu değişiyor demektir. Şimdi bunu göstermiye çalışalım.

Teessürî hafızayı zihnî hafızadan ayıran vasıflardan biri de bu hafızanın hatıralar arasında intihap yapmamasıdır. Çünkü ona lâzım olan hepsidir; denilebilir ki bunların hepsi aralarında mevcut olan tesanüt dolayısıyla onun nazarında âdeta aynı derecede kıymetlidir.

Filhakika Proust'un dediği gibi: «teessürî hafıza bir hatıranın muhtelif kısımlarını öyle bir topluluk içinde tevzin eder ki bu topluluktan hiç bir şeyi ne ayırmak, ne de çıkarmak mümkündür».

Bunu ispat için bir misal kâfidir. Bu misali de Proust'dan alacağız. Burada Swann'ın aşk hatıraları mevzuubahistir. Bu aşk sönmüş bulunduğu bir zamanda hatıraları uyanıyor; fakat bu sönme teessürî bir hatırlama ile dirilmiyecek ve Swann'ı yeniden perişan etmiyecek bir halde değildir. Nitekim bir akşam Madame de Saint Evert'e'in evinde bulunduğu zaman eski aşkını yaşadığı sırada kendisini çok müteheyyiş eden Venteuil'in Sonatı çalınca bütün bu hatıralar birdenbire uyanmıştı.

Odet'e sevdiği zamanlara ait olup ta şimdiye kadar içinin derinliklerinde gömmeğe muvaffak olduğu *bütün* bu hatıralar şimdiki bedbahtlığına hiç acımayarak eski saadetine şarkılarını tekrar etmeğe koşma gelmişlerdi.

«Mes'ut olduğum zamanlar, - sevdiğim zamanlar» güftesiyle başlayan Sonat kaç kere çalındığı halde onda artık çok ızdırıp uyandırmadığı ve maziden sadece boş kalıplar kaldığı (zihnî hafızanın güzel bir tarifi) için ona mücerret tâbirler gibi gelirken şimdi eski saadeti bütün canlılık ve incelikleriyle birlikte yeniden yaşıyordu. Bu uyanan ve canlanan hatıra, kaybedilen *her şeyi* tekrar diriltti: genç kadının arabasına fırlatıldıktan sonra göğsünde ve dudaklarının altında görülen karlı krizantemlerin ipek tüveyçlerini, «size yazarken elim titriyor» dediği ve Maison Dorée'de yazdığı mektubun satırlarını, o bahar esnasında sık sık yağmış sağnakları, mehtapta تنها yollardan dönen arabasının tekerlek seslerini, her şeyi, *bütün* cisim ve ruhunu haftalarca sarmış bu hayatı tekrar yaşadı.

... Ve bu tekrar yaşanmış saadetin karşısında hareketsiz kalan Swann birdenbire tanıyamadığı için kendisinde şefkat uyandıran bir bedbaht gördü. O derece ki yaşlarla dolan gözleri görülmesin diye yere indirdi; bu bedbaht kendisi idi.

Bu kabil hatıraları hatırlattıran tedai kanununa verilmiş bir isim vardır, bu isim de: tamamlama yahut *réintégration* kanunudur. Çünkü bu hatırlamada bütün hatıralar âdeta tek ve aynı bir ruh halini teşkil ettiklerinden hep birlikte gelir ve hatırlanmağa hazır bulunnurlar; bunlardan birinin olmaması, bir orkestra içinde bir âletin susmasına ve binnetice bütün parçanın bozulmasına benzer. Hem de burada uyanan hatıralar muayyen bir devrin muayyen bazı hatıraları değil, bütün bir devrin bizzat kendisidir; başka bir tâbirle bunlar yeniden tezahür eden «ben»in bir hali değil, belki yeniden doğan bütün bir «ben» (moi) dir; daha doğrusu sahneye yeniden giren şey, bir ihsas değil, umumî hassasiyet, yani «senestezi»dir.

Diğer taraftan bütün teessürî hatıralar vakıa tesedüfün getirdiği imtiyazlı bir ihsas (meselâ gevreğin tadı ve saire gibi) ile avdet ediyor ise de bunun sebebi bu ihsas ile o hatıralar arasında bir münasebet olması değildir; çünkü bunları birleştiren yegâne rabita hep birlikte bulunmuş olmaları, aynı «senestezik» hale, yahut aynı bir ruh haline ait olmalarıdır. Şu halde teessürî hatırlamayı idare eden kanun, zaman içinde bir mücaveret tedaisi kanunudur.

Yalnız Descartes (Ruhun infialleri - «Passions de l'âme» Art. 50) ile beraber iki nevi mücaveret kaidesi tefrik etmek lâzımdır: biri gülüm ile sevinç, göz yaşarı ile keder arasındaki münasebet gibi tabii; diğeri de bir heyecan ile haddi zatinde manasız, fakat bu heyecanla birlikte bulunmuş bir hal arasındaki münasebet gibi tesadüfidir. İşte teessürî hatırlama vakıasının esasında bulunan tedainin nev'i bu ikinci şekildir. Meselâ çaya batırılmış gevreğin lezzeti ile Combray'ın hatırası ve iki eğri taş basamağının verdiği ihsas ile Venedik'in hatırası arasındaki tedailer bu nevidendirler. Burada hatırlanan hatıra ile onu hatırlatan ahval arasında tabii hiç bir münasebet yoktur. Bu iki hâdise birbirlerine ancak Malebranche'ın «zaman ayniyeti» dediği münasebetle bağlanmışlardır. Bununla beraber tamamilen haricî ve tesadüfî olan bu rabita yine bir tedai, hem de tabii bir tedai kadar kuvvetli ve müessir bir tedai yaratmağa kâfi gelir. Tedainin rolü ve iktidarı kendisini en iyi işte burada gösteriyor; çünkü en basit ifadesi olan mücaverete irca edilmiş olduğu halde yalnız başına rol oynar; hem de bu rol sanki hatıra ile onu davet eden tesadüfî vakıa arasında tabii bir münasebet —değişmez bir tevali yahut illiyet— varmış gibi cayanır.

Tedai, bu kabil ahvalde, sihrî bir fazilete maliktir; çünkü haddi zatında manasız bir hal, iktidarı fevkinde *ve tabiatı* iharicinde neticeler husule getirdiğinden bu neticelere tam manasile *fevkattabia* denilebilir. Bunlar hakikaten de öyle şeyler ki anlamaktan vazgeç-

mek lâzımdır; çünkü idrak etmek ve mantık çerçevesine alınmak istedikçe bizden mütemadiyen kaçmakta ve hissin sırrı denilebilecek bir meçhule karışmaktadırlar. Zaten teessürî hatıraları uyandıran tedailer daima esrarlı kalıyorlar; o halde ki «ilâhiyatçıların kudretimiz fevkinde müteal bir varlığın ihsanı gibi telâkki ettikleri inayet (grâce) haline benziyorlar... Daha doğrusu bunlar ruhun ta içinden kopup gelen şeylerdir. Öyle ki *niçin olduğunu bilmeksizin* içimizde birdenbire gelip geçen bir idrak ve hassasiyet kaynağının açıldığını duyarız... Vakıa bunun bir sebebi olduğu zannedilir... ve bu sebep tedaidedir denilir. Fakat tedai başlı başına bir sebep değil, asıl izah edilmesi lâzım gelen vakıanın bir ismidir. «Meseleye daha iyi dikkat edilecek olursa görülür ki gösterilen sebep mevzuubahis olan iktidarın ondan gelmesine imkân olmayacak derecede zayıf ve tesirsizdir. O halde ki telsiztelgraf tûbünün içinden cereyanın geçmesine sebep olan bir elektrik mevcesi gibi bir şeydir; bu mevcde âtil bir halde bulunan büyük cereyanı açmaktan ve bu suretle Morse cihazının tuşlarını harekete getirmekten başka bir şey yapmaz.» (1)

Ne çareki ilmî izahın durakladığı bir nokta daima vardır. Vakıa hislerin yeniden dirilmesi keyfiyetinde bunların nasıl ve hangi şartlarda husule geldiklerini, ve ne gibi neticeler verdiklerini biliyoruz; fakat ne için husul geldiklerini bilmiyoruz. Bütün bildiklerimiz, hiç olmazsa zâhiren ehemmiyetsiz bir hâdise ile husule gelmeleri yani evvelce yaşanmış bir ihsasa tamamen benzeyen bir ihsasın halen idrak olunmasıdır. Teessürî hatırlama işte bu ihsas müteakip gelmektedir. Esasen bir kül olan eski ruhî halin bir parçasını teşkil eden bu ihsas o eski ruhî hali tamamiyle uyandırır, şuura avdet eden ve yeniden doğan da işte bu haldir; ihsas onu diriltiyor gibi görünüyorsa da hakikatte onunla birlikte uyanıyor. Onun mübeşşiri, taslağı, başlangıcı, şafağı, mukaddimesi oluyor; asıl kül olan, bu ruhî yahut senestezik haldir; asıl âmil, yani her şeyi husule getiren ve bütün hatıraları uyandıran odur. Bunu yapmasının sebebi hep bu hatıralardan yapılmış olmasıdır ve bittabi tekrar dirilmeleri de yine bunlarla ve bunlar vasıtasile olacaktır. Yalnız bu ruh hali niçin yeniden husul buluyor?

İşte bunu hiç bilmiyoruz. Bu da hayat gibi esrarlı bir vakıa; husulü elimizde olmayan, önünde âciz ve iktidarsız kaldığımız müstesna ve yegâne bir hayat anıdır. Proust neşredilmemiş bir mektubunda (1): «Bergson'ın bu tefriki yapmamasına rağmen bana kalırsa

(1) Pierre Mille, «Le bel art d'apprendre», P. 115, Hachette.

(1) Pierre Quint'in neşrettiği: «Proust, sa vie, son oeuvre» nam eserinin 147 inci sahifesinde zikredilmiştir.

yegâne sahih olan hafıza *gayriiradî* hafızadır. Kötü ressamların tabloları bahara ne kadar az benzerse zihin ve gözlerin hafızası da bize mazinin o tablolara benzer levhalarını verir» der. Proust'un *gayriiradî* dediği bu hafıza his hafızasıdır; ve bu hafıza *gayriiradî*, yani tav'îdir; fakat bu tav'îlik haricî bir sebepten müstakil olarak gelmek manasında değil, belki onu intaç eden haricî sebep veya ihtisasın kendisini tamamen izah edemediği bir sebep olması manasıdır; bu hafıza, teessürî hayatın bir hamlesi; kendi kendine husule gelen hislerin bir coşması, bir «*automnésie*», yani *gayriiradî* bir hatırlamadır.

L. DUGAS

MUSTAFA ŞEKİP